

نخستین کنفرانس ملی به سوی شهرسازی و معماری دانش بنیان

۳، اردیبهشت ماه، ۱۳۹۶، تهران، ایران

ساخت آینه و آینه کاری در معماری بناهای ایرانی و بازتاب آن در تزئینات و طراحی داخلی امروز

یاشار غنی زاده*^۱، نسیم نجفقلی پور کلانتری^۲

^۱ کارشناسی ارشد معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد بین المللی جلفا، گروه هنر و معماری، جلفا، ایران

yasharghanizadeh@gmail.com

^۲ دانشجوی دکتری معماری، عضو هیات علمی دانشکده هنر و معماری، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران

N.najafgholipour@iaut.ac.ir

چکیده

آینه کاری هنری اسلامی است و حاوی اشکال هندسی اسلامی، چنان که می توان آن را هنری دینی و سنتی تلقی کرد، درک ضرورت، پاسداری و حمایت از حفظ و گسترش این هنر زیبا و شگفت در کنار سایر هنرهای دستی و تزئینی لازم است. روش تحقیق این مقاله توصیفی و تحلیلی و روش جمع آوری اطلاعات کتاب خانه ای و میدانی است. در این پژوهش پس از اشاره مختصر به خاستگاه هنر آینه کاری و نقش آن در معماری خانه های مسکونی، مکان های زیارتی و باغ ها بررسی شده است و انواع آینه های شیشه ای را بر حسب لایه های باز تاباننده گوناگون آن ها دسته بندی می کند و نحوه ساخت اولین گروه آینه های شیشه ای وارداتی از اروپا یعنی آینه های جیوه ای را با مشاه سازی یک نمونه بیان می کند، پس از آن با بر شمردن تفاوت ها، روش شناسایی آینه های شیشه ای را از یکدیگر توضیح می دهد و در نهایت به بررسی مختصر تکنیک های آینه کاری اجرا شده با هر نوع آینه شیشه ای اشاره مختصر می کند.

کلمات کلیدی

آینه کاری، تزئینات، هنر هندسی، هنر دینی، اشکال هندسی

پیشرفت فنون ابزار سازی آینه هایش را دگرگون کرد. ابتدا سنگ هایی را صیقل می داد که آینه ای می شدند. سپس با کشف فلزات به تدریج آینه هایی از مس، مفرغ، طلا و نقره و آهن ساخت، تا امروز که آینه های شیشه ای عمومیت یافته اند. آینه کاری هنر ایجاد اشکال منظم

۱- مقدمه

رد پای آینه در تاریخ، کهن تر از گمان ما است. انسان پیش ابزار ساز، در برکه های ساکن آب تصویر خویش را می دید، انسان ابزار ساز با

نخستین کنفرانس ملی به سوی شهرسازی و معماری دانش بنیان

۳، اردیبهشت ماه، ۱۳۹۶، تهران، ایران

پدید آمد. در این دوره بزرگی ابعاد آینه خود به عنوان ارزش پذیرفته شده بود تا جایی که در بسیاری از منابع به آینه جهان نما در چهل ستون اصفهان اشاره می شود و ذکر می کنند ابعاد این آینه در حدی بوده است که اگر از درب شرقی چهل ستون وارد می شد، تصویر آن در آینه که در ایوان نصب بوده مشاهده می گردیده است. (جابر انصاری، ۱۳۲۱، ۳۴۴).

۴- آینه کاری

آینه کاری هنر ایجاد اشکال منظم در طرح ها و نقش های متنوع، با قطعات کوچک و بزرگ آینه، به منظور تزئین سطوح داخلی بنا است. حاصل هنر آینه کاری، ایجاد فضایی درخشان و پر تلالو است که از بازتاب پی در پی نور در قطعات بی شمار آینه پدید می آید. بنابر مدارک موجود، گویا برای نخستین بار آینه در تزئین بنای دیوان شاه تهماسب صفوی (۹۸۴-۹۳۰ ق. / ۱۵۷۶-۱۵۲۴ م.) در قزوین به کار رفته است. کاربرد آینه در بنا که در قزوین آغاز شد، پس از انتقال پایتخت از قزوین به اصفهان (۱۰۰۷ ق. / ۱۵۹۸ م.)، در این شهر و دیگر شهرهای ایران گسترش یافت و تزئین بسیاری از کاخ های دوره صفوی، که شمار آن ها به نوشته شاردن تنها در اصفهان به ۱۳۷ مورد می رسد (شاردن، ۱۳۴۹، ۹۶)، از این هنر بهره گرفته شد.

۵- ویژگی و خصوصیت طرح آینه

- سبک و شیوه به کار رفته در ساخت
- نوع کاربرد آینه
- ساکن یا متحرک بودن آن و هماهنگی طرح با محیط درونی
در گذشته تمام دانش به کار رفته در قاب آینه ها معمولا در یک نفر جمع نمی شد. نقاشان، نجاران، معرق کاران، مینیاتوربست ها (نگارگران) و سایر صنعت گران دست در دست هم، کاری را به اتمام می رساندند و اثری بی بدیل را به وجود می آوردند که باعث برانگیختن غرور ملی می شد.
با گسترش علم و شناخت مواد و بهره گیری از فرم های تجربیدی، قاب های آینه تنوع بی بدیلی پیدا کرد و متناسب با سبک و سیاق های متنوع معماری و شیوه های متفاوت چیدمان منزل، چهره آن ها تغییر یافت. توجه طراحان معماری داخلی و سایر هنرمندان، منجر به پدید آمدن قواعدی خاص در زمینه طبقه بندی و زیبایی شناسی در طراحی آینه براساس فرم های سنتی، کلاسیک و مدرن شد.

در طرح ها و نقش های متنوع با قطعات کوچک و بزرگ آینه به منظور تزئین سطوح داخلی بنا است. حاصل این هنر ایجاد فضایی درخشان و پر تلالو است که از بازتاب پی در پی نور در قطعات بی شمار آینه پدید می آید. آینه کاری را باید واپسین ابتکار هنرمندان ایرانی در گروه هنرهای زیبا دانست که ایرانیان در معماری داخلی و تزئین درون بنا به کار گرفته اند. مطالعات انجام شده در زمینه آینه کاری بیشتر به پیشینه و خاستگاه این هنر پرداخته اند. از جمله، محمد یوسف کیانی (۱۳۷۶) در بخشی از کتاب تزئینات وابسته به معماری ایران دوره اسلامی و همچنین محمد حسن سمسار ذیل مدخل «آینه کاری» در دائرت المعارف بزرگ اسلامی به معرفی تاریخی این هنر پرداخته اند. شعریاف (۱۳۷۲) در کتاب گره و کاربندی صرفا به بررسی طرح های گره در بناها پرداخته است. همچنین فولادوند (۱۳۸۴) در مقاله «تجلی حقیقت در معماری خانه های خدا» طرح های گره و اسلیمی را معرفی کرده است.

۲- تاریخچه آینه کاری

با کشف اشیای شیشه ای متعلق به زمان پارت ها و ساسانیان، می توان چنین پنداشت که صنعت شیشه سازی تقریبا در همان زمان در ایران شایع بوده است. مهارت شیشه سازان ساسانی بسیار شایان توجه است. اینان به ویژه در هنر تزئین شیشه با چرخ شیشه بری کاملا استاد بودند. یکی از زیباترین نمونه ها جام خسرو اول است که در کتاب خانه ملی پاریس نگه داری می شود. ظروف شیشه ای ساسانی دارای طرح هایی از مناظر و تصاویر خیالی و رنگ های بسیار زیاد است. منطقه گیلان و مازندران کنونی دو مرکز مهم شیشه سازی در این دوران به شمار می آمده است. آب و آینه همواره نزد ایرانیان دو نماد پاک، روشنائی، بخت، راستگویی و صفا شمرده شده است و شاید به کار گرفتن آینه در نقش یکی از آرایه های بنا با این موضوع بی ارتباط نباشد (ریاضی، ۱۳۷۵، ۱۲). اما با بهره گیری از قطعات آینه و هنر آینه کاری به صورت کنونی، گذشته از هماهنگی با باورهای یاد شده، ریشه اقتصادی نیز دارد (کیانی، ۱۳۷۵، ۲۴۲). آینه های شیشه ای که از سده دهم هجری (شانزدهم میلادی) از اروپا، به ویژه ونیز، به ایران وارد می شد هنگام حمل و نقل در راه می شکست. هنرمندان ایرانی برای بهره گیری از این قطعه های شکسته راهی ابتکاری یافتند و از آن ها به صورت آینه کاری استفاده کردند (سمسار و ذکاء، ۱۳۷۴).

۳- آینه کاری اولیه

در ابتدا آینه کاری ها به صورت استفاده از قطعات بزرگ آینه (شیشه روش های اروپایی) که به نام آینه قدی یا بدن نما شناخته می شدند

نخستین کنفرانس ملی به سوی شهرسازی و معماری دانش بنیان

۳، اردیبهشت ماه، ۱۳۹۶، تهران، ایران

۶- طرح های آینه کاری

در جهان باستان عقاید مذهبی مایه اصلی و عنصر اساسی هنرنا به شمار می رفت. در آن دوران، هنر در خدمت مذهب بود و همواره برای بیان مفاهیم مجرد و توضیح امور معنوی و مذهبی از هنرهای گوناگون و از رموز و اشارات و نماد های مختلف استعانت می جستند و از این طرز بیان نمادین به شدت و وسعت و قدرت فراوان استفاده می کردند (موسوی و آیت اللهی، ۴۸، ۱۳۹۰).

براین اساس، نقوش روی آثار دوره اشکانی که اغلب برای زمینه استفاده می شد شامل دایره های متداخل است که لوزی و گل چهارپر تشکیل می دهد و در حاشیه نیز نوارهای مارپیچ با نقوش داخلی کار می شود، دوره اشکانی را می توان دوره پیوستگی میان هخامنشی و ساسانی دانست (همان، ۵۲).

تزئین در معماری آرایشی است که بنای معماری را دلپذیر می نمایاند، یا به غنای اثر می افزاید. معماری اسلامی به گونه ای نمادین اشاره به خلقت و جهان هستی دارد که خود سرشار از دگرگونی است. نقوش هندسی پیچ در پیچ مرکب از دایره که در درون خود پذیرای تمامی اشکال دیگر است، اسلیمی ها و گل بوته هایی که از باغ همیشه بهار بهشت است، همه و همه، نشان از خلاقیت مسلمانان در ایجاد طرح های نو دارند. تزئین ها زبان خاص خود را دارند و گویای حقایق اسرار آمیزند که ادراک آن در پرتو شناخت معماری میسر است و هنرمندان اسلامی به خوبی از عهده این کار برآمده است. «با آشنایی به زبان تزئینات، می توان نقش و نگار را همچون شعری خواند، یا می توان با دنبال کردن پیچ و خم های زیزکانه نقش ها خود را فراموش کرد. این شکل ساختاری و تزئینی دارای شاخصی آسمانی است» (فولادوند، ۹۰۲، ۹۰۱، ۱۳۸۴).

۷- نقش های اسلیمی در آینه کاری

اسلیمی از تزئین های متداول در هنر اسلامی است و عبارت است از اشکال به هم بافته و در هم پیچیده غنچه، شاخ، برگ، گل و گیاهانی که در قرآن از آن ها نام برده شده است و به گیاهان بهشتی شهرت دارند. در این نقش گیاهانی چون خرما، انگور و انار به صورت تجریدی و انتزاعی به کار رفته اند. گاه نیز اشکال حیوان هایی همچون ماهی، عقاب، خرگوش، اردک، خرس و روباه به شکل اصلی یا تجریدی در لابه لای پیچ و خم موزون اسلیمی و با حال و هوای گوناگون گنجانده شده است (فولادوند، ۹۰۲، ۹۰۱، ۱۳۸۴). خط از عناصر مهمی است که در اسلیمی نقشی حیاتی ایفا می کند. مفهوم حرکت در هنرهای تجسمی بیش از هر عنصر دیگر خط تجلی می یابد، چرا که جوهره وجودی خط

حرکت است. خط را، چه در علم و چه در هنر، می توان مسیر نقطه ای دانست که در فضا حرکت می کند یا مسیر یک حرکت تلقی کرد. از آنجا که حرکت ها می توانند جهاتی بی شمار و متفاوت داشته باشند، کیفیت خط نیز می تواند بسیار گوناگون و ظریف باشد. کیفیت های گوناگون خط واکنش های روانی متفاوتی را در انسان ها برمی انگیزد. خط می تواند کاملا تجسم یافته باشد. همچنین می تواند حالت القایی داشته باشد و به طور مجازی به صورت بصری نقاط دیدگانی را به یکدیگر اتصال دهد (گاردنر، ۱۶۹، ۱۳۸۶). حرکت حلزونی یا اسلیمی صرفا برای تزئین انواع مختلف سطوح بنا و کتاب و صنایع دستی و اشیاء نیست، بلکه نشانه هایی مقدس به همراه دارد. در اصل، ویژگی ریتم و تکثیر عناصر ذکر و حرکت و سلوک عارفانه مفهوم دینی و مقدس نقوش تزئینی است. تزئین می تواند بیان نماد های مقدس باشد. به گفته هانری ماتیس، بیان و تزئین یک چیزند. این سخنی است که او از شرق و به طور خاص از اسلام الهام گرفته است، زیرا در آنجا جاذبیت اصلی آثار هنری و بناهای اسلامی در تزئینشان نهفته است (بورکهارت، ۱۴۶، ۱۳۶۹).

۸- گره

گره ها تزئین معماری ایرانی اند و براساس قاعده معین و با استفاده از خطوط مستقیم شکل می گیرند و آلت های گره را به وجود می آورند (شعرباف، ۹، ۱۳۷۲). بنابراین، گره یا بند رومی فقط یک قسم از اقسام نقش است که می توانسته به تنهایی یا در ترکیب با نقوش دیگر به کار رود (نجیب اوغلو، ۱۵۵، ۱۳۷۹). با توجه به مضامین «طبیعت گرایانه» در بناها، نماهای آن ها، که پوشیده از نقوش گره دو بعدی و سه بعدی مقید به هندسه ستاره و جند ضلعی است، به طریق اولی می تواند متضمن تلمیحاتی از جهان هستی باشد. از میان نقش های هندسی، آن ها که ستاره (شمسه) دارند بیشتر تداعی کننده آسمان اند. شبکه دواپر هم مرکز و مدار گونه ای که زیر نقش گره های ستاره ای است یادآور مدارات ستارگان است و شعاع های هم فاصله شمسه ها همچون پرتوهایی است که در آسمان پرستاره می تابند. خطوط منتشر از مرکز ستاره های متعدد، که با هم تقاطع دارند و چند ضلعی ها و مجموعه ستاره های فرعی را تشکیل می دهند، هویت بصری مبهمی دارند (همان، ۱۶۱).

۹- گچ بری روی آینه

این تکنیک را می توان به عنوان اولین تکنیک آینه کاری که رنگ و بوی ایرانی دارد بیان کرد. استفاده از بندهای اسلیمی و ختایی گچ بری روی آینه، اولین مرحله جدایی روش آینه کاری ایرانی از آینه کاری

نخستین کنفرانس ملی به سوی شهرسازی و معماری دانش بنیان

۳، اردیبهشت ماه، ۱۳۹۶، تهران، ایران

- به نظر می رسد که به جای نگین، یک قطعه آینه را در انگشتر خود قرار می دادند. «آینه بر انگشتر نشانند: آینه به جای نگین در نگین دان نشانند و آن خاصه زنان است.» (وارسته لاهوری، ۱۶، ۱۳۶۴).

- به نظر می رسد که قدام آینه ای از مس می ساخته اند، و بیمار در آن می نگریسته است تا بیماری لقوه او علاج یابد. ضیاءالدین سجادی به نقل از رساله گوهر نامه چنین می نویسد: «اکثار نظر به آینه مسی در خانه ای که نور آفتاب در آن خانه افتاده باشد، از اله لقوه کند.» (فرهنگ لغت و تعبیرات خاقانی، ج ۲، ۱۴۱۶).

- قدام مسافر را با آب و آینه و قرآن بدرقه می کردند. «آب بر آینه زدن و ریختن: چون کسی به عزم سفر از خانه برآید کس و کار او چند برگ سبز بر آن آینه گذاشته آب بر آن ریزند و این را شگون زود به رسیدن دانند.» (مصطلحات الشعراء، ۲).

- در قدیم تالار هایی می ساختند که دیوار های آن ها را با ریزه های آینه نقش و نگار می دادند. «آینه خانه: خانه ای که در آن نقش و نگار از آینه ریزه ها کنند.» (بهار عجم، ج ۱، ۹۲).

- دیوار بعضی از خانه ها را جهت تزئین آینه بندان می کردند. «آینه بستن: زینت دادن با آینه، آینه بندان، عمل تزئین خانه و کوی با نهادن آینه بسیار بر دیوارها و جز آن.» (سجادی، ۱۳۸۲، ج ۱، ۴۶).

۱۲- نتیجه

تاریخ زنجیری است که انسان ها را از اعماق قرون به یکدیگر می پیوندد. آب و آینه همواره نزد ایرانیان به صورت نماد پاکی، روشنایی، بخت، راست گویی و صفا شمرده شده است. این دیدگاه ایرانیان نصبت به آینه شاید از آن جا نشات می گیرد که آینه در بهترین حالت باید هیچ کدورت و آلودگی را بر نگیرد و هیچ رنگی بر چهره نپذیرد و کمالش در پی رنگی اش شمرده می شود. آینه کاری از هنر های پر رونقی است که برای تزئین بناهای سلطنتی، زیارت گاه ها، خانه های مسکونی و باغ ها به کار رفته است که باعث شده در این مکان ها آثار شگرفی از متن بندی ها، رسمی بندی ها، آونگ های آویز (مقرنس ها) و انواع کارهای گره و اسلیمی سازی و هم چنین نقاشی و خطاطی پشت آینه دیده شود.

مراجع

- [۱] جابری انصاری، میرزا حسن خان، ۱۳۲۱، تاریخ اصفهان و ری، تهران
- [۲] سمسار، محمد حسین و ذکاء، یحیی، ۱۳۷۴، آینه کاری، دایرت المعارف بزرگ اسلامی، تهران
- [۳] دهخدا، علی اکبر، ۱۳۷۵، لغت نامه، تهران، انتشارات دانشگاه تهران

اروپایی است. از اولین نمونه های این شکل آینه کاری (یا گچ بری روی آینه) می توان به گچ بری های روی آینه مقرنس های ایوان آینه کاخ چهلستون اصفهان اشاره کرد. تکنیک دیگری که کاملاً مشابه این شیوه اجرایی است، تلفیقی از قطعات آینه و نوارهای گچ بری بین این قطعات است که طرح های اسلیمی را در بردارند، جلوه بصری این شیوه کاملاً مانند گچ بری روی آینه است (فصل نامه مرمت و پژوهش، ۵۰، ۱۳۸۶).

۱۰- استفاده از آینه در طراحی داخلی امروز

در صورت وجود آینه های بزرگ، ادامه یافتن پرسپکتیو به صورت مجازی مکان ها را بزرگ جلوه می دهد. از این رو در بعضی مکان ها در امتداد راهروها یا حتی در سقف های داخلی از آینه استفاده می شود. به تدریج با اهمیت یافتن آینه به عنوان یک رکن اساسی، ظهور نقوش و فرم ها و قاب های شکل دار رونق یافت و براساس فرم های به کار رفته در معماری یا حتی وسایل خانه، سبک آینه های تزئینی شکل گرفت. امروزه طراحان و دکورسازان با شناخت از آینه ها با مهارت خاصی از فضاهای معماری بهره می گیرند تا با ایجاد نور و پرسپکتیو مناسب، به فضاهای خانگی جلوه بیشتری دهند. برای انتخاب بهترین آینه برای فضاهایی مثل ورودی، نشیمن، مهمان خانه، ناهار خوری و راهروها نکته های مهمی وجود دارد که طراح آن ها را در نظر می گیرد:

- لزوم استفاده از آینه ها
- فرم و سبک
- ابعاد و مکان قرار گیری
- نحوه به کار گیری

البته هر کدام از این نکات می تواند جنبه خصوصی و رابطه مطابقت با سلیقه فرد (سفارش دهنده) داشته باشد، زیرا اشخاص فضای درونی محل زندگی شان را بنا به سلیقه و علایق خود چیدمان می کنند نه بنا به سلیقه دیگران. طراحی داخلی خانه اشخاص نمایانگر شخصیت درونی آنان است که می توان در نگاه اول آن را مشاهده و بررسی کرد. در طراحی داخلی گاهی نو و مدرن بودن اثر مهم تر از سایر نکات به نظر می رسد. گاه طراح خود باید آینه ای خاص را برای یک فضای خاص تولید کند، حتی به قیمتی بیشتر از حد معمول (مرکز تحقیقات علوم اسلامی، ۴۱، ۴۰، ۱۳۹۱).

۱۱- شیوه های مختلف استفاده از آینه

- آینه را در آینه دان می گذاشتند. «آینه دان: کیسه یا خانه چوبی که آینه را در آن نهند.» (بهار عجم، ج ۱، ۹۲).

نخستین کنفرانس ملی به سوی شهرسازی و معماری دانش بنیان

۳، اردیبهشت ماه، ۱۳۹۶، تهران، ایران

- [۴] ریاضی، محمد رضا، ۱۳۷۵، فرهنگ مصور اصطلاحات هنر ایران، تهران، دانشگاه الزهراء
- [۵] پوپ، آرتور اپهام، سیری در هنر ایران، مترجم: نجف دریا بندری، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۵۵
- [۶] هنر فر، گنجینه تاریخی آثار اصفهان، کتاب فروشی ثقفی، ۱۳۴۴
- [۷] جولیا، رابی، گرایش به غرب در هنر، گرد آوری: ناصر خلیلی، مترجم: پیام بهتاش، تهران، نشر کارنگ، ۱۳۸۲
- [۸] کیانی، محمد یوسف، تزیینات وابسته به معماری ایران، دوره اسلامی، تهران، میراث فرهنگی، ۱۳۷۶
- [۹] دایرت معارف بزرگ اسلامی، جلد ۱، تهران، ۱۳۸۱
- [۱۰] وارسته، لاهوری، فرهنگ مصطلحات الشعرا، چاپ اول، موسسه پژوهش های فرهنگی، ۱۳۶۴
- [۱۱] بورکها، تیتوس، ۱۳۸۶، مبانی هنر اسلامی، ترجمه امیر نصیری، تهران، حقیقت
- [۱۲] بورکها، تیتوس، ۱۳۶۹، هنر مقدس، ترجمه حلال ستاری، تهران، سروش
- [۱۳] پوپ، آرتور اپهام، ۱۳۵۵، مراحل برجسته در آرایش معماری امروز ایران، ترجمه حمید عنایت، تهران
- [۱۴] نجیب اوغلو، گلو، ۱۳۷۹، هندسه و تزیین در معماری اسلامی، ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی، تهران، روزنه
- [۱۵] شعرباف، اصغر، ۱۳۷۲، گره و کاربندی، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور
- [۱۶] گاردنر، هلن، ۱۳۸۶، هنر در گذر زمان، ترجمه محمد تقی فرامرزی، تهران، نگاه
- [۱۷] کمالی زاده، طاهره، ۱۳۸۹، مبانی حکمی هنر و زیبایی از دیدگاه شهاب الدین سهروردی، تهران، متن